
Sonda do kultury města – Zlín, modelové město modernity

PETR MAREŠ*

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

A Probe into the Culture of a Town: Zlín – A Model Town of Modernity

Abstract: In the 1920s and 1930s the Czech town of Zlín was shaped by a plan of the Baťa shoe company to build a model company town exemplifying the perfect organisation of physical and social space (structuring society through the structure of space and vice versa), in which there is an order to everything and everyone has a distinct position within that order. This intention was tied to the needs of a society of mass production and was based on the standardisation and normalisation not only of production and industry facilities, but also of settlements and dwellings and even of the individual activities of people and their lives as a whole. In this society, the concentration of workers in larger factories and their subordination to precise division of labour entailed the imposition of disciplinary power over their bodies and the indoctrination of their minds with corporate ideology. All this, along with the surveillance and control of the people's lives, not just at work in the production plant but also in their homes, their schools, during their leisure time activities, and even through the overall urban layout itself, combined to give the town's inhabitants a specific collective identity. This is a story as much about the transformation of a small village community into a model town of modernity as it is about farmers, herders and craftspeople becoming modern factory workers and seeing their social field, habitus and identity changed. And it is even more the story of the function of urban space and how its transformations usher in changes in the way of life.

Keywords: modernity, urbanism, division of labour, taylorism, fordism, standardisation, functionalism, utopia, company town

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2013, Vol. 49, No. 5: 681–701

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2013.49.5.7>

Prolog

Sociologie svou pozornost věnovanou městu orientuje duálně na jeho strukturální a kulturní rozměr. Tyto orientace mezi sebou mohou soutěžit, lépe je ale, když se doplňují jako „souběh analýz morfologických, institucionálních, sémiotických a behaviorálních dimenzí měst“ [Musil 2012: 416]. Zajímavé je pro sociologii i studium vzájemného vlivu obou rozměrů (to je také tématem této statě). Podle

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Petr Mareš, katedra sociologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno, Joštova 10, e-mail: pmares@fss.muni.cz.

Wirtha [1938: 19] může být kultura města empiricky zkoumána ze tří vzájemně souvisejících perspektiv. Jako (1) *fyzická struktura* daná populací, technologiemi a uspořádáním (prostoru); (2) *forma sociální organizace* – sociální struktura, sociální instituce a typické formy sociálních vztahů; (3) *soubor postojů, idejí, hodnot a osobnostních konstelací*, nacházející výraz v typických formách kolektivního chování. Borer [2006: 173] to rozvádí jako *images a symbolické reprezentace; komunity; mytologie a vyprávění* – kolektivní paměť; *sentimenty a významy* spojované s městským prostorem; *identity a životní styl* obyvatel; *interakce míst a činností* (užití prostoru).¹

Text stati není členěn podle tohoto klíče. Všechny z výše uvedených prvků (městské) kultury jsou však pro odlišnost baťovského Zlína od jiných měst tehdejšího Československa významné, a proto se jich v popisu jeho kultury dotkneme. Dnes se z ní zachovaly již jen předmětné artefakty (městský prostor a architektura průmyslových i obytných objektů) a obrazové (fotografie a filmy) či textové (primární dokumenty i jejich interpretace) reprezentace a stopy, jež zanechala v kolektivní paměti města. Obsah a podoba této městské kultury byly dány souběhem širších kulturních a strukturálních faktorů. Rozvíjela se pod silným vlivem organizační kultury firmy Baťa a právě prolnutím firemní a městské kultury je Zlín 30. let minulého století zajímavý. Základní axiomy (hodnoty)² firmy byly intencionálně vtěleny do urbanistického řešení a architektury města (konstrukce i vizuální podoba budov a uspořádání městského, pracovního prostoru i prostoru obydlí), ovlivňovaly podobu a činnost městských institucí, formujících jak habitus [Bourdieu 1998: 14–16] a identitu jeho obyvatel, tak i jejich životní styl a jednání. Indoktrinace firemní kulturou postupovala všechny stránky každodennosti obyvatel města, její axiomy (hodnoty) vstřebávali též z množství firmou vydávaných tiskovin vizionářského (1) a apologetického charakteru (2), ze zpravodajů (podávajících je jako informace) a instruktážních brožur (3),³ ale i z jedno-

¹ Při studiu kultury města se uplatní celá škála zejména kvalitativních metod: Různé typy interview (především biografického jako *life history; life story; oral history; personal experience narratives*); pozorování; analýza (např. diskursivní) dokumentů majících podobu textů, fotografií, filmů; vizuální metody studia prostoru města a obydlí jeho obyvatel; etnografické studie (od nichž někteří autoři požadují, aby jimi vytvořené popisy přesahovaly životy „informujících osob“ a byly proto postaveny i na archivních materiálech [Katz 2010: 41] a na zmíněných typech biografického interview) a další.

² Protestantská pracovitost, šetrnost, ale také podnikavost a vůle k růstu (vysoké cíle), důraz na efektivitu, víra v pokrok a stroje a vše pronikající modernistický akcent na racionalitu uspořádání a formování jak prostoru, tak i mezilidských vztahů (s jistou nadsázkou lze říci, že formování prvního mělo sloužit k formování druhého).

³ Příkladem prvního mohou být různé úvahy, projevy a vystoupení jak Tomáše Bati [1926, (1932) 1990], tak Jana A. Bati [1937, 1938], ale i úvahy jeho architektů [Gahura 1934]. Druhé reprezentují knihy Cekoty [1927, 1929, 1933, 1935, 1938, 1944], Erdélyho [1932] a dalších, třetí, zaměřující se hlavně na lidský faktor, např. práce Cassona [1936, 1937a, 1937b, 1938a, 1938b]. Tuto kulturu šířila i firemní periodika jako *Zpravodaj zaměstnanců firmy Baťa, Sdělení zaměstnanců firmy T. a A. Baťa ve Zlíně* – později *Zlín, časopis spolupracovníků Baťa, Baťova služba veřejnosti* a další. Jejich analýza (a analýza jejich diskursu) by při podrobném studiu kultury firmy i kultury města (a jejich prolínání) byla jistě nezbytná.

duchých sloganů, které se neodbytně objevovaly v jejich zorném poli ve městě, v areálu firmy i na jejich pracovištích.

Popis

Marco Polo: Nikdo neví lépe než ty, moudrý Kublaji, že není možné ztotožňovat město s jeho popisem. A přece mezi nimi existuje určitý vztah.

[Calvino 2007: 41]

Cestovatel přijíždějící na sklonku třicátých let minulého století do Zlína údolím, v němž byl položen, zahlédl již z dálky jeho výškovou dominantu, nedávno dokončenou administrativní budovu firmy Baťa. Cestou vnímal podélné rozložení výrobního areálu firmy i celého města kolem hlavní komunikační osy, jež byla zároveň i spojnicí města s okolním světem. Jako v případě lineárního města Soria y Maty (1844–1920) byly i zde silnice a železnice *signe qua non* existence města závislého na hromadné výrobě. Z kopců nad údolím by postřehl i zřetelné funkcionální zónování města, jehož těžištěm byl rozsáhlý průmyslový areál. Neboť jak prohlásil jeden z tvůrců urbanistické koncepce nového Zlína, průmysl tvoří střed, kolem kterého se město vyvíjí [Gahura 1934]. Pojátkem mezi městem a továrnou byl prostor symptomaticky nazvaný „Náměstí práce“. Práce totiž určovala jak urbanistické řešení města, tak i jeho kulturu. Byla její centrální proklamovanou *hodnotou* i součástí (sebe)*reprezentace* – Zlín jako město pokroku a (spolu)práce –, základním stavebním prvkem *identity* obyvatel a jedním z hlavních témat *mytologie* firmy i města. To bylo okolo náměstí rozloženo jako kolem symbolu racionality, blahobytu a pospolitosti, obdobně, jako byla středověká holandská města rozložena kolem městské váhy jakožto symbolu spravedlnosti. Ve zde koncentrovaných obchodech mohli zaměstnanci firmy Baťa utrácet své příjmy, které představovaly dvojnásobek průměrných příjmů v tehdejším Československu, a trávit zde svůj volný čas v kavárnách, v prostorách „Společenského domu“ či ve „Velkém kině“ o kapacitě 1000 sedadel. Náměstí bylo také prostorem vzájemné *komunikace* firmy a města a konala se zde celá řada *ceremoniálů* a *rituálů* – sportovních akcí, volnočasových aktivit a shromáždění podporujících pocit sdílené *identity* obyvatel města s firmou, jenž byl podporován i všude přítomnými jednoduchými slogany (simplifikace jako znak modernity), připomínajícími jim jejich povinnosti (od výzvy „*vždy dobře obuti*“ přes výzvu „*hleďte si práce, dělejte ji lépe než soused*“ k výzvě „*každý buďme podnikatelem na svém pracovišti*“).

Většina ze zaměstnanců přes náměstí spěchala po skončení pracovní doby do svých domků ve městě, zbytek z nich rozvázely autobusy do okolních vesnic. Na náměstí navazoval komplex škol s vybaveností pro volnočasové aktivity (hřiště, krytý bazén) a do svahu se ve dvou vyrovnaných řadách šplhaly internáty (hromadné ubytovny učňovské mládeže) a studijní ústavy firemních učňovských a středních odborných škol (oboje měly při formování kultury města a osob-

nosti jeho obyvatel nezastupitelný význam). Toto městské jádro bylo obklopeno obytnými čtvrtěmi s pravidelně členěnou zástavbou jednotně krychlových a cihlově neomítnutých rodinných domků, obklopených malými zahradami, dosahující až k navazující linii lesa.⁴ Tento popis skutečně není městem, ale již z něj lze vyčíst mnohé o jeho kultuře a o charakteru života v něm. Zlín třicátých let minulého století nepředstavoval jen unikátní urbanistické řešení městského prostoru, modelové funkcionalistické město, jehož zónování podle základních funkcí (bydlet, pracovat, rekreovat se po práci, pohybovat se) formulovala v roce 1933 Aténská charta. Představoval též názornou ilustraci toho, že prostor neexistuje jen jako kontext života bez ohledu na sociální aktivity, které se v něm odehrávají. Lze na něm demonstrovat, jak může být městský prostor vytvářen lidmi, uskutečňujícími v něm cílevědomě své ekonomické, politické i jiné zájmy, a jak tento prostor zpětně ovlivňuje nejen jejich každodenní aktivity, ale i jejich *sociální charakter a kulturu*. Neboť prostor se stává sociálním prostorem prostřednictvím sociálních vztahů jeho obyvatel, prostřednictvím jejich jednání a skrze to, jak jej používají a jaké významy do něj vkládají (užitná hodnota, vlastnictví, cena, funkce, příběhy, sentimenty, paměť, mýty atd.). Proto také v průběhu času dochází i k jeho redefinici, a Zlín je příkladem řady takových redefinic, jak to ilustruje Bařův komentář ke hřbitovu, budovanému firmou jako součást zóny volného času.⁵

Zlín jako průmyslové, firemní a zahradní město

Každý člověk ve Zlíně ví, co znamená pro něho náš závod a co znamená rozumné vydávání peněz na obec.

[Bařa (1932) 1990: 127]

Z hlediska obecnějšího společenského vývoje byl Zlín na počátku 20. století produktem procesů industrializace a urbanizace, vytvářejících z rostoucích populací měst nekontrolovatelné masy, jejichž existence „předpokládala shodu přání, myšlenek, způsobu života jednotlivců, kteří je vytvářejí“ [Ortega y Gasset 1993: 38]. Swaan [1988: 126] v této souvislosti zmiňuje vzpoury, násilnosti, kriminalitu a epidemie jako čtyři jezdce apokalypsy procesu urbanizace v Evropě 19. století.

⁴ „Nový“ Zlín nevznikl spontánním vývojem, ale v mysli podnikatele a na rýsovacích prknech jeho architektů. Proto neměl přirozeně vznikající diferenciaci prostoru, ale jeho urbanistické řešení bylo výrazem hodnot zamýšlené kultury budovaného města (a mělo tuto kulturu také formovat), akcentující racionalitu, efektivitu a řád – jednoduchost, rychlost, snadnou komunikaci a kontrolu, ale i čistotu a hygienu.

⁵ „Zvykli jsme si pohlížet na hřbitov jako na místo, kam je nutno chodit naříkat. Avšak hřbitov má, jako všechno na světě, sloužit životu. Proto má být takový, aby jej mohli navštěvovat živí v klidu a radosti. Mohli by si na něm třeba zahrát, nasvačit se a vzpomenout v dobrém svých, kteří tam v pokoji, v tichu a v šumění stromů spí.“ [Bařa 1990: 236]

Strach z nich pak považuje za jeden z impulsů postupné prostorové segregace bohatství od chudoby v průběhu rozvoje průmyslové společnosti, ale také za impuls k rozšíření policejního aparátu, sociálního zabezpečení či veřejného zdravotnictví i za impuls komunálního rozvoje (kanalizace, osvětlení, dlažba a další). Reakcí na Swaanem zmíněné hrozby nebyla v počátcích modernity jen živelná suburbanizace, ale byly jí i urbanistické inovace, u nichž hrál významnou roli akcent na nové formy racionality jak výrobního, tak i městského prostoru a na jejich estetizaci. Příkladem mohou být rozsáhlé asanace v evropských městech 19. století, ale též výstavba nových urbanistických celků sledujících sociální cíle, jako tomu například bylo v případě sídliště „Colònia Güell“ architekta Antonia Gaudiho (1852–1926), které mělo, podle katalánského průmyslníka Eusebi Güella, vymanit dělníky jeho textilní továrny ze zhoubného a hříšného vlivu velkoměstského ruchu Barcelony.⁶ Baťova motivace při koncipování městského prostoru Zlína byla ovšem ambicióznější; šlo mu o širší uspořádání společnosti.

Myšlenka vybudovat město, v němž by vše mělo svůj jasný řád, v němž by měl každý své jasně určené místo a které by bylo obrazem dokonalosti a racionality, není teprve plodem modernity (najdeme ji již u Platona [1997] a opakuje se v průběhu historie u sv. Augustina [2007], Campanelly [1979], Moora [(1516) 1978], Owena [1960], Fouriéra [1983] a řady dalších). V době modernity však znovu ožila jakožto výraz optimistického předpokladu, že chaos společenských vztahů lze překonat ve společnosti založené na čistém rozumu (matematice a přírodních vědách). Navrhovaly se různé způsoby, jak toho dosáhnout. Hromadná výroba do tohoto snažení staršího data vnesla nový impuls a specifickým způsobem přitom ovlivnila nejen sociální strukturu společnosti, ale i způsob, jakým tato společnost strukturovala a využívala prostor [Filion, Hirsch 1997]. V době „pevné modernity“ [Bauman 2002] se hledala analogie uspořádání městského prostoru i prostoru obydlí s „vědeckou“ organizací výrobního procesu⁷ a příkladem tohoto je i Zlín.

⁶ Například přestavba Paříže (1850–1870) měla i zdravotní (epidemie cholery [viz Pinkney 1955]), bezpečnostní (vysoká kriminalita [Gandy 1999]), či politické (omezení možností vzpour) důvody. I Baťa analogicky kladl důraz na kanalizaci, osvětlení ulic a byl posedlý hygienou nejen v prostoru města [Cekota 1933] a ve výrobních budovách, ale i v soukromých obydlích. Nejdůležitější místností v domě pro něho byla koupelna. „Zlín se rozvíjí jako zahrnutí město, poněvadž jen tak se v něm vytváří prostor, v němž se splňují podmínky hygienického bydlení.“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 141]

⁷ Le Corbusier chápal Taylorovo vědecké řízení jako prvek sociální obrody. Jak esteticky (standardizace a opakování prvků v architektuře), tak i technicky (příslib průmyslové efektivity, vyšší produktivity a redukce nákladů ve stavebnictví, a tak zajištění bydlení pro všechny). Funkcionální segregace prostoru města je vlastně analogií Taylorova pojetí dělby práce [McLeod 1983].

Zlín jako utopie

Snažili jsme se od počátku výstavby města, aby stylově vyrůstalo z průmyslové architektury jako nové formy k vyjádření architekta názoru na práci a život průmyslového města. Vliv na obraz Zlína má průmyslový objekt, tovární budova.

[Gahura 1934: 6]

O Zlínu se proto často a oprávněně hovoří jako o utopii, neboť jeho tvůrci (Baťa jako otec myšlenky a investor její realizace, stejně jako jeho urbanisté a architekti) měli analogické ambice jako autoři klasických utopických projektů. Vybudovat město, jehož prostorová struktura, organizace života jeho obyvatel v něm (na pracovišti, ve veřejném prostoru i v individuálních domovech) a jejich životní běh i každodennost by měly racionální řád s ohledem na společné cíle firmy a obyvatel města jako jejich zaměstnanců. Zlín byl příkladem *firemního města*, jak ho popisují např. Porteous [1970] či Crawford [1999], průmyslového města kontrolovaného dominantním zaměstnavatelem jeho obyvatel. Lidé se zde rodili ve firemní porodnici, chodili do škol, jejichž osnovy byly přizpůsobeny potřebám firmy, po dosažení dospělosti nastoupili do firemní učňovské školy a později byli touto firmou zaměstnáni, nakupovali v jejích obchodech a své nákupy nosili do svých firmou vlastněných obydlí. Své nemoci léčili ve firemní nemocnici. Využívali firmou velkoryse nabízené welfare služby a firmou organizovanou náplň volného času. Svoji životní pouť končili na hřbitově vybudovaném firmou. Přitom se podřizovali firmou určeným normám, přijímali její hodnoty a získávali identitu i způsob života zde sdílené s ostatními jejími zaměstnanci.

Doba, v níž hromadná výroba soustřeďovala masy jedinců, po nich skrze detailní dělbu práce požadovala disciplinaci těl i mysli. Tak se vytvářely jejich navzájem si podobné habitusy a společné kolektivní identity (paradoxně spolu se souběžnou individualizací jejich životů, danou jejich vytržením z tradičních sociálních struktur a vztahů [Gellner 1997]) a znovu se oživily původní myšlenky utopistů o městě, ale i o společnosti jsoucí obrazem dokonalosti.⁸ Stalo se tak v době, kdy se skloňovala slova pokrok, plánování jako ovládnutí chaosu, řád, vědecké řízení, Suma sumárum *racionalita*, klíčové slovo i pro zakladatele „nového“ Zlína,⁹ charakterizujícího své podnikání jako „boj proti náhodě“ [Baťa (1932) 1990: 63]. Z tohoto pohledu je srozumitelná i jeho sázka na funkcionalismus v řešení městského prostoru Zlína i architektury objektů v něm. Stejně jako funkcionalisté

⁸ Tato ctižádost je zachycena v Baťově volebním programu z roku 1931: „podaří se nám vybudovati i město, které svým vzrůstem, pořádkem a svými hospodářskými poměry bude sloužit za vzor všem jiným městům v našem státě“ [Cekota 1933: 7]. Vyjádřil ji i architekt Gahura [1934], podle něhož byl Zlín budován s představou o budoucnosti civilizace charakterizované růstem volného času, akcentem na jeho využití ke zdokonalení tělesnosti i ducha a růstem spotřeby. Za hranice Zlína tyto ambice promítl zejména J. A. Baťa ve své knize *Budujeme stát pro 40 000 000 lidí* [Baťa 1937].

⁹ Novost (spolu s racionalitou, rychlostí, efektivitou) byla důležitou součástí image a reprezentace Zlína: „Bouráme starý Zlín“ byl jeden ze sloganů, jimiž byly popsány všechny k tomu vhodné plochy ve městě.

i Baťa věřil v sílu rozumu a racionalitu dosahovanou prostřednictvím standardizace. Přitom proklamoval, že jeho cílem je „zahradní město plné slunce, vody, občerstvující zeleně a čistoty“ [Baťa (1932) 1990: 144]¹⁰ – spojující podle Howarda [(1898) 2010 a (1902) 1965] výhody městského a venkovského prostředí. To, že byl Zlín budován současně jako industriální, firemní, funkcionalistické a zahradní město, výrazně ovlivnilo nejen jeho prostorové řešení (otisk moci ve fyzickém prostoru), ale i jeho městskou kulturu (otisk moci v sociálním prostoru).

Rozhodnutí převzít či nepřevzít řízení města nepředstavovalo pro firmu Baťa dilema. Považovala totiž jeho rozvoj za nezbytnou podmínku své existence a expanze. Z větší části ho sama vybudovala a přímo či nepřímou vlastnila většinu pozemků i nemovitostí v něm. Hlavně pak zaměstnávala značnou část jeho obyvatel a ovlivňovala v něm většinu voličů.¹¹ Ovládnutí samosprávy města a komunální politiky firmou šlo ruku v ruce s kontrolou přírůstku jeho obyvatel (ve městě prakticky neexistoval trh s byty), s jejich indoktrinací firemní ideologií a s cílevědomým vytvářením specifické městské kultury. Její otisk je dodnes patrný v urbanistickém řešení města, architektonické podobě obydlí jeho obyvatel, ale i, přes stále slábnoucí kolektivní paměť, v myslích a paměti jejich potomků. V tomto ohledu Baťa figuroval nejen jako podnikatel, ale i jako regulátor lokální ekonomiky a lokální autorita [viz Savage, Warde, Ward 2003: 154]. Firmou kontrolované instituce, včetně jejího personální oddělení (strukturaální síly), pomáhaly udržovat stávající sociální řád, vynucující si disciplinované chování svých zaměstnanců nejen v továrně, ale i v jejich obydlích. Nelze však říci, že šlo o vykořisťování města firmou, spíše se jednalo o přizpůsobení jeho fungování jejím zájmům. Investicemi do městského prostoru financovala svůj další rozvoj stejně jako investicemi do výroby a do svých zaměstnanců. A protože věřila v jejich efektivitu a vysokou návratnost, byly tyto investice velkorysé. Šlo o investice dlouhodobě založené (i do základního školství) a komplexní (nejen do pracovního prostředí, ale i do vzdělání, zdravotní péče a dalších oblastí života).¹² Nebyly motivovány jen snahou o snižování napětí mezi prací a kapitálem, ale i přesvědčením, že „v moderní výrobě není možno účinně a trvale zaměstnat dělníka s minimem existenčních požadavků“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 16] a že rozvinutá péče o jeho potřeby je pro firmu vysoce návratnou

¹⁰ Uspořádání města může nabýt i symbolického významu [Castells 1996]. Ilustrativním příkladem toho je Jules Verne [1989], který proti sobě postavil průmyslové a zahradní město jako metafory/reprezentace humanismu a militarismu, lišící se uspořádáním společnosti, sociálních institucí a povahou i mírou sociální kontroly (strukturaální faktory), hodnotovými orientacemi, habitami a životními styly jejich obyvatel (kulturní faktory) a reprezentující národní stereotypy (Francouzi versus Němci).

¹¹ Zlín měl v době založení firmy 3 000 a na konci jejího rozmachu 36 000 obyvatel. „Zaměstnanci firmy Baťa bez rodinných příslušníků z nich tvořili více než polovinu.“ [Ševeček 2009: 46] „Čtyři pětiny zlínských domů byly majetkem firmy“ [Erdély 1990: 167] a bydlely v nich dvě třetiny městské populace (další lidé bydleli v internátech firmy).

¹² „Jednalo se o transformaci osobního paternalismu podnikatelů ve vztahu k zaměstnancům v institucionalizované a profesionalizované činnosti.“ [Crawford 1999: 30]

investicí. Baťa sliboval svým pracovníkům vysoké výdědky a tím nejen kvantitativní růst spotřeby, ale i její nové obzory. Stejně tak osobní růst, na tehdejší dobu nadstandardní zdravotní a sociální péči a také celoživotní práci.

Tyto investice byly součástí širší snahy o formování mentality obyvatel Zlína podle potřeb firmy, které Baťa považoval za podmínku jejího rozvoje. Soustředíme zde pozornost na některé vybrané způsoby toho, jak se této mentality a s ní korespondující kultury města dosahovalo. Zejména na standardizaci výrobního a městského prostoru i prostorů individuálních obydlí (potlačující jejich stratifikační znaky) a s ní spojenou standardizaci života, na disciplinaci jedinců v těchto prostorech, na vytváření společné identity a na roli volného času a zábavy v tomto procesu. Batismus totiž, stejně jako fordismus, nepředstavoval jen určitý typ výrobní a ekonomické organizace, jejímž charakteristickým rysem byla extrémní dělba práce – rozdrobená práce, jak ji nazval Friedmann [1956] – spojená s montážními pásy, standardizací a normalizací. Nešlo mu jen o změnu způsobu produkce danou uplatněním technické racionality, ale také o změnu v sociální racionalitě [Gramsci 1959].¹³

Standardizace prostoru a života

Hlavní nástroje společenské stability. Standardní muži a ženy v jednotných dávkách.

[Huxley (1932) 1970: 13–14]

Městskému prostoru i prostoru obydlí byla ve Zlíně věnována velká pozornost, neboť se předpokládalo, že ovlivňují mentalitu obyvatel. Baťa byl svým způsobem geografickým deterministou. V letadle nad Moravou měl říci (výrok jako součást mytologie města): „Kdyby tak přišlo jednou pořádné zemětřesení, které by zpusťošilo celý kraj, aby se tyhle ubohé chalupy tady zbořily! Pak by se mohly postavit nové domy a svět by žasl, jaký lid by mohl povstat z našich Slováků a Hanáků.“ Od „velkorysých volných a vzdušných prostranství, zelených parků a zahrad“ se očekávalo, že budou podporovat životní optimismus jakožto produkt a zároveň podmínku „pilné a užitečné produktivní činnosti“ [Setnička 1934]. A otázka dobrého bydlení měla být základní otázkou sociální, kulturní a národní [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 141].

Prostor měl být racionalizován, a to především skrze svou standardizaci. Ve Zlíně bylo standardizováno téměř vše: tovární objekty a jejich vnitřní dispozice, ale i rodinné domky, nemocniční pavilony, prodejny, školní budovy. Urbanistické řešení města používalo kombinace standardních prvků a při výstavbě města se postupovalo obdobně jako při výstavbě továrny. Stavěná obydlí měla omezenou životnost; hromadná výroba je konec konců bez limitované životnosti svých produktů vlastně nemožná. Jako ve Zlíně vyráběné boty nebyly určeny pro celý lid-

¹³ Gramsci nechápal fordismus jen jako systém materiální produkce, ale odvolával se i na jeho kulturní předpoklady a zdůrazňoval, že produkuje i nové „standardizované“ osobnostní typy [Antonio, Bonanno 2000].

ský život, ani budovy zde stavěné nebyly určeny pro věčnost. Láce obou, móda u jedněch a pokrok v případech druhých, z nich dělaly zboží stárnoucí rychleji morálně než fyzicky.¹⁴ Tak jako průmyslová pásová výroba zlevněním produkce učinila zboží dostupnějším pro dělnické vrstvy, standardizace ve stavebnictví pro ně zvýšila dostupnost bytů [McLeod 1983]. Bylo toho dosaženo za cenu unifikace architektury jednotlivých obydlí (ve Zlíně se stavělo několik modulových rodinných domů) a jejich interiérů,¹⁵ čímž se současně docílovalo i unifikace životního stylu jejich obyvatel. To současně posilovalo pocit společné identity či důraz na racionalitu jednání a rozšiřovalo ji z výrobního prostoru do prostoru privátního života, což také usnadňovalo jeho sociální kontrolu. Proklamace „Osvobodili jsme dům od shluku neužitečných věcí. Nutíme své lidi, aby ze svých příbytků vyhodili všechno nepotřebné“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 142] – a své příbytky tak racionalizovali, dokladuje, že s těmito dopady standardizace bylo ve Zlíně počítáno.

Stratifikace

Prostorové uspořádání je současně produktem i zdrojem jiných forem nerovnosti.

[Tickamyer 2000: 806]

K obrazu kultury města patřilo i to, že standardizace obydlí spolu s funkcionálním členěním městského prostoru posilovaly pocit pospolitosti tím, že vytvářely iluzi rovnosti. V procesu industrializace docházelo podle Swaana [1988] v evropských městech k prostorové sociální diferenciaci a segregaci dané přechodem od vertikální (v jednom domě bydleli lidé z různých sociálních vrstev) k horizontální stratifikaci (zámožnější vrstvy se stěhovaly do suburbii a z původních lokalit se stávaly segregované chudinské čtvrti). Nový Zlín segregované prostory neměl – a to ani pro „pauperizované“, ani (alespoň ne výrazně viditelně) pro „privilegované“. Dva základní mechanismy uplatnění moci neboli vyloučení a rozčlenění [Foucault 2000: 275] byly ovšem i ve Zlíně důsledně uplatněny. Vyloučení bylo preventivní, dané selektivním principem personální politiky firmy, která usilovala o „společenství osob sdílejících stejné hodnoty“¹⁶ a nové zaměstnance si pečlivě

¹⁴ „U Bařů stavěli (nemocniční) pavilony, které se po několika létech zbouraly a postavily se nové, odpovídající současnému stavu vědy.“ [Vondráček 1978: 318] Shodně s mentalitou modernity nebyly rozhodující ani tak potřeby pacienta, jako měnící se potřeby vědy, její pokrok.

¹⁵ Se standardizací obydlí se ve 30. letech minulého století objevila snaha standardizovat i jejich vybavení (v ČR např. nábytek UP závodů v Rousínově – známý Universal) a tak zvýšit jeho dostupnost širokým vrstvám a racionalizovat jeho pomocí provoz domácností, po čemž volal též Bařa. Stejně jako ve výrobě, i v provozu domácnosti měl být ve Zlíně šetřen čas (šetrnost a čas či rychlost patřily k firemním hodnotám).

¹⁶ „Špatných se zbavujeme a rozcházíme se i s nevěrnými – kterým náš závod nepřirostl k srdci, neboť to jsou rušitelé spolupráce.“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 83] Propuštění člověka z firmy znamenalo i zrušení jeho nájemní smlouvy a jeho odchod

vybírala. Bylo to umožněno tím, že ročně zde žádalo o zaměstnání v průměru cca 160 000 osob (v době svého největšího rozkvětu měl Zlín pouhých 36 000 obyvatel!). To dovolovalo, aby „žadatelé, kteří překročili pevně stanovený věk, žadatelé, jejichž přijetí by mohlo nepříznivě působit na homogenitu Baťovy armády, a konečně takoví, jejichž písmo ukazuje zřejmě na velkou a nápadnou duševní vadu nebo na nedostatek inteligence nebo poctivosti, byli vyloučeni z přijímacího plánu“ [Erdély 1990: 126].

Co se týče rozčlenění, prostor ve Zlíně byl členěn primárně ne podle stratifikačních kritérií, ale podle funkcí jeho jednotlivých částí a sociální status obydlí v něm nebyl na první pohled příliš patrný;¹⁷ domy příslušníků managementu se vnějškově jen málo odlišovaly od obydlí jejich podřízených. „Prostor, takto nehierarchizovaný a objektivizovaný, měl za cíl vytvořit egalitářskou společnost...“ upozorňuje Bittner [2009]. K diferenciaci však ve Zlíně třicátých let docházelo. I v něm existovaly dobré adresy vyjadřující sociální status svých obyvatel,¹⁸ a zatímco dělníci se o domek dělili (půldomky s dvěma byty či čtvrtdomky se čtyřmi byty),¹⁹ příslušníci managementu ho měli k dispozici celý. Později k němu jako diferencující znak přibyla garáž. Byla-li v městském prostoru potlačena sociální diferenciaci, neplatí to tak docela o diferenciaci genderové. Zlín byl především městem mužů. Firemní učňovské školství rozlišovalo mezi „mladými muži“, u nichž se počítalo s dlouhodobým zaměstnáním u firmy a byly jim vyhrazeny nejvyšší kvalifikovanější a lépe placené práce, a „mladými ženami“, jejichž angažovanost ve firmě měla být krátkodobá.²⁰ Tato diferenciaci byla uplatněna i v jejich ubytování, řada mužských a řada ženských internátů stoupaly souběžně po svahu od Náměstí práce vzhůru – symbolicky oddělené širokým pásem zeleně, lemovaným z obou stran silnicí.

ze Zlína. Praxe preventivní selekce zanechala stopy v paměti města. Ještě v osmdesátých letech minulého století se na veřejném shromáždění chlubil tehdejší okresní náčelník bezpečnosti, že pokud narazí jeho lidé ve městě na „cigána“, zajistí ho a 48 hodin (jak jim to umožňuje zákon) zjišťují jeho totožnost. A jelikož se to mezi „cigány“ již rozkřiklo, sami se jeho okresu vyhýbají.

¹⁷ Viditelné projevy sociální stratifikace byly ve Zlíně obecně potlačovány. Baťa se ke svým zaměstnancům obracel jako ke spolupracovníkům a sám se stylizoval jako zaměstnanec (ne majitel, ale „šéf“), který razí na bráně továrny své příchody a odchody a stravuje se v závodní jídelně.

¹⁸ Jednalo se zejména o čtvrt Nad ovčírnu, kde „bydleli většinou vedoucí a výše postavení pracovníci firmy“ [Ševeček 2009: 204] a v roce 1938 postavila firma ve výše položených částech města řadu domů s velkými zahradami pro jednotlivé ředitele [Nová 2009].

¹⁹ Plocha dělnického bytu 56 m² i jeho vybavenost odpovídaly dvoupokojovému bytu v dnešním panelovém domě a obojí převyšovalo tehdejší standard bydlení dělnických vrstev, nehledě na k domu přiléhající zahradu.

²⁰ Firma nepočítala se zaměstnáváním vdaných žen, neboť podle Bati dobrá dělnice nemůže být zároveň dobrou hospodyní a matkou. Proto měl výdělek mužů stačit k tomu, aby užívali své rodiny. Angažmá mladých žen v šicích dílnách je pro firmu důležité zejména proto, že jejich zkušenost jim umožní pochopit snahy a cíle svých manželů spjaté s jejich prací ve firmě [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931]. Racionalizace domácností pak měla umožnit ženám více se věnovat dětem a svým mužům (zaměstnancům firmy).

Disciplinace a dohled (strukturální i kulturní faktor)

Technická podřízenost dělníka stroji byla zesílena dohledem a požadavkem dodržování přísné disciplíny a metodami jeho motivace k intezifikaci vlastní práce.²¹

[Clarke 1990: 135]

Klíčovým procesem vytváření kultury Zlína (ale i jejím klíčovým prvkem) byla disciplinace, jež je obecně spojena s hromadnou výrobou. Podle Foucaulta [2000] je dána: rozvrhem času, stanovením rytmu; vnucením určitého zaměstnání a regulací jeho cyklů opakování; rozložením úkonu na jeho prvky a definicí pozice těla, kdy je každému pohybu přisouzen směr, doba trvání a pořadí; zavedením korelace těla a pohybu, kdy nesmí nic zahálet, zůstat nevyužito; definováním vztahů, které má tělo zaujmout vůči objektu, s nímž manipuluje, a disciplínou, které je tělo podřízeno. Tato charakteristika představuje vlastně popis práce v pásové výrobě (pás byl metaforou principu elementární lokalizace, určoval umístění dělníků jak ve fyzickém, tak i v sociálním prostoru). Potřebě disciplinace byly uzpůsobeny výrobní, ale i administrativní budovy, kde uspořádání prostoru umožňovalo permanentní, rozčleněnou a detailní kontrolu velkého počtu osob.²² Disciplinace měla i nehmotnou podobu, významnou roli při ní hrály již účast na zisku a vnitřní obchodování s produkcí mezi provozy (korespondující se zdůrazňováním podnikavosti a šetrnosti jako součástmi firemní kultury). Předmětem dozoru a kontroly byl vlastně celý areál továrny, neboť podle pamětníků v něm prakticky nebylo možné přejít v pracovní době z budovy do budovy, aniž byl člověk dotazován na účel své cesty a bylo zjišťováno, zda ho nelze vyřídit telefonicky.

Analogické to bylo s dohledem a kontrolou v městském prostoru. Racionality – řád, předvídatelnost, přehlednost v uspořádání města – měla nejen usnadnit, ale i usměrnit pohyb jeho obyvatel v městském prostoru a tím konec konců i jejich kontrolu. Město bylo protkáno hustou sítí komunikací, ale ulice i samostatné chodníky pro pěší mezi domky sloužily především k přesunům. V minimální míře zde existovaly městské ulice, na nichž by bylo možné se zdržovat či nakupovat, a tedy i to, co se označuje jako individuální „street life“. Veřejný pro-

²¹ V případě firmy Baťa to byla zejména účast části dělnictva na zisku, hospodářská samostatnost jednotlivých oddělení či spojení života ve firmě s perspektivou (skutečnou i iluzorní – firma vyžadovala od svých pracovníků vysoké ambice) osobního růstu a služebního postupu.

²² Procházení uličkami mezi pásovými dopravníky zajišťovalo jediným pohledem (což je Baťova formulace) všeobecný (sledování návaznosti operací a jejich plynulosti) i individuální dohled (kontrolu přítomnosti, pracovitosti a kvality práce dělníků, jejich porovnávání a třídění dle zručnosti a pílě). Část kontroly byla svěřena i dělníkům s účastí na zisku a nápisy na dopravnících „nepokračuj na špatné práci“ připomínaly všem, že jejich výdělek je podmíněn množstvím a kvalitou práce celé dílny. V administrativní budově z roku 1938 mělo umístění pracovníka do výtahu umožňovat jeho nenadálé inspekce jednotlivých poschodí, koncipovaných jako otevřené, a proto jediným pohledem přehlédnutelné kanceláře.

stor byl omezen na *Náměstí práce*, které obyvatele města po skončení směny distribuovalo do přílehlých obchodních a zábavních zařízení a ostatních funkčních zón či do okolí města, jehož trávnik zaplňovali do posledního místa při odpočinku v hodinové polední přestávce [viz fotografie Nováček, Pokluda 2008: 211] a které sloužilo jako jeviště pro různé *ceremoniály a rituály*. Zejména pro špektákl svátku práce organizovaný firmou jako oslava (spolu)práce a pospolitosti, sloužící k posilování sounáležitosti mezi ní a jejími zaměstnanci. Davy lidí shromážděných před tribunou a projevy k nim, uniformy mladých mužů, vlajky, transparenty na tomto náměstí, to vše je součástí kolektivní paměti nejen socialistického Gottwaldova, ale i bašovského Zlína.²³

Prostorem disciplinace byly však ve Zlíně i obydlí jeho obyvatel. Životní rytmus města byl dán továrnou. Ani zahoukání sirény na konci pracovní směny však zaměstnance neosvobodilo od vlivu firmy, neboť: „Pravidla, která řídila jejich jednání v pracovní době, se přenášela i mimo areál závodu. A bylo na těch, kdo zde našli práci, aby se s nimi ztotožnili.“ [Havelková 2005: 11] Ambicí firmy bylo regulovat nejen pracovní, ale též soukromý život svých zaměstnanců. Zejména mladých, neboť: „Jinde je to starost rodičů, tady u nás ve Zlíně jsou rodiče zastupováni vychovateli, vedoucími a osobními referenty.“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 139]²⁴ K dohledu a s ním spojené indoktrinaci sdílenou kulturou mělo sloužit i blízké sousedství, do něhož se zpočátku firma snažila přenášet sociální síť z továrny. Podle firemní ideologie totiž: „Dílna pracující levně a dokonale má býti podobna rodině a mistr jí má být středem. Její členové by měli i bydleti poblíže sebe, aby si mohli nejen v dílně, ale i v životě navzájem vypomáhati. Každou nehodu člena dílny má pociťovati také mistr jako nehodu v práci nebo nehodu vlastní.“ [Baťa 1926: 10] Byla to ozvěna pozůstatků určitého paternalismu či nostalgie po vesnické pospolitosti. Z výpovědí pamětníků i z dokumentů je ovšem zřejmé, že i když ve Zlíně třicátých let panovaly většinou mezi blízkými sousedy skutečně dobré sousedské vztahy a ochota k vzájemné pomoci, nevznikaly zde lokálně vymezené sousedské komunity, které by artikulovaly své zájmy (takovou komunitou mělo být, podle Bati, město jako celek). Ostatně, původní záměr umožnit obyvatelům Zlína být současně průmyslovými dělníky i venkovany se velmi brzy ukázal být nereálným. Práce v továrně vyžadovala jejich plnou angažovanost, a tak funkce zahrad, obklopujících dělnic-

²³ Autoritativní režimy i osobnosti s autoritářskými sklony (těmi byli Tomáš i Jan A. Baťovi) jsou mistry ve využívání veřejného prostoru pro poutavá představení [Gans 2002]. Pro jejich studium jsou důležité zachované vizualizace – filmové záběry a fotografie zachycující atmosféru takových akcí [viz např. Nováček, Pokluda 2008: 182].

²⁴ K povinnostem osobního oddělení (a sociální komise), ale i vedoucích dílen patřilo i navštěvovat obydlí rodin zaměstnanců firmy a „být jim k nápomoci radou i skutkem“ [cit. podle Havelková 2005: 33]. Mělo se přitom hodnotit zařízení, pořádek a čistota v domácnosti a v okolí domu, ale i rodinné poměry či výchova dětí. Zajímavé jsou v tomto ohledu nejen pokyny obsažené v instrukční příručce pro personalisty [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931], ale i výpovědi Baťových ideologických protivníků [viz například Turek (1933) 1946, 1950, 1953a, 1953b; Kisch 1949].

ké rodinné domky, byla předefinována a tyto zahrady získaly v městské kultuře nový význam. Měly nakonec sloužit jen k odpočinku a k regeneraci pracovní síly.²⁵

Formování člověka (a kultury města)

Myslíte-li, že jsme hrdi na naše budovy, stroje, mylíte se. Jestli jsme na něco hrdi, jsou to mladí muži, jež si vychováváme. Budovy a stroje mohou někdy třeba zmizet, ale pak je naši mladí muži postaví znovu a lepší.

[Z projevu J. A. Bati na sjezdu pedagogů ve Zlíně roku 1936]

Disciplinace nebyla jen strukturálním faktorem, uplatněním moci v lidském životě a prostoru města, ale stávala se i součástí městské kultury a habitu jeho obyvatel. Na disciplinaci a dohledu, které zajišťovaly „nenápadnou kázeň“ [Erdély 1990: 122], byla také založena výchova pracovníků, zahrnující nejen jejich profesní přípravu, ale i jejich indoktrinaci firemní ideologií, formování jejich habitu a identity. Nové metody práce ve firmě byly totiž neoddelitelné od specifického „nového“ způsobu života, myšlení a cítění osob v ní zaměstnaných. Bylo zapotřebí, aby firemní kultura nebyla omezena na pracoviště a neformovala jen „nového pracovníka“, ale i „nového člověka“, vhodného nejen pro nový typ spolu/práce a produkce, ale i pro nový typ spotřeby, spojené s novým způsobem života. Výsledkem výchovy měl být *bařaman/bařovec* – „člověk žijící v jiném myšlenkovém světě než jeho kolegové (míněno mimo Zlín), nadšený pro společný ideál, s novou pracovní morálkou“ [Erdély 1990: 123]. Jeho identita měla být založena na stabilní nukleární rodině, na spotřebě standardizovaných předmětů a především na jeho loajalitě k firmě, která ho zaměstnala a zavazovala si ho nadstandardním výdělkem, bydlením i poskytováním rozmanitých služeb. Požadavek této loajality byl dokonce jedním z klíčových stavebních prvků zmíněné kultury. Podle pracovního řádu firmy Baťa byly od zaměstnanců na prvním místě požadovány věrnost firmě a přijetí jejích zásad a myšlenek, aby „zaměstnanci závodů společně s vedením závodů vytvořili harmonické a výkonné pracovní společenství. Neboť nejhorší pohroma, která může podnik postihnout, je nezáměr lidí v něm zúčastněných.“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 20]

Výchova nového člověka, indoktrinace obyvatel Zlína firemní kulturou, obsahující požadavky na základní vlastnosti, jež firma považovala za žádoucí charakteristiky svých zaměstnanců, byla snadná. Většina obyvatel města byla zaměstnána ve firmě a valná část z nich přišla do města již ve věku 14 či

²⁵ Pokračováním bytu ať je zahrádka uspořádaná tak, aby poskytla nejen milý a potěšující pohled, ale také dala člověku možnost rekreace na čerstvém vzduchu, aniž by svůj domov musil opustit [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931]. Proto také větší změny na zahradách, jako výsadba stromů, vyžadovaly povolení firmy, která domky i přilehlé pozemky vlastnila. To se ovšem změnilo v zásobovací krizi za druhé světové války, kdy se v zahradách zaměstnanců firmy Baťa objevil i chov drobného domácího zvířectva.

15 let.²⁶ Výchova takto mladých osob se většinou dělá prostřednictvím klauzury [viz Foucault 2000] na internátech v odloučení od rodičů. Jednak proto, že se tato mládež sjela do Zlína z celé republiky, jednak proto, že podle Bati byli rodiče jeho mladých zaměstnanců v této výchově vážnou překážkou. Na internátech byli mladí lidé vystaveni cílenému a systematickému ovlivňování a striktní sociální kontrole, které u nich měly společně vytvářet specifický habitus, v němž by se slučovaly „ostřejší pracovní tempo, vyšší životní standard a kolektivní mentalita“ [Erdély 1990: 120], nová identita a pocit sounáležitosti. Svou zkušenost s touto výchovou popsals například spisovatel Ludvík Vaculík [1995].

Život na internátech byl řízen celým systémem jednoduchých instrukcí (paralela s principy tzv. vědeckého řízení), přísně organizovanou strukturací času, dělící ho na práci v továrně, organizovaný sport či společenskou činnost a večerní školu (vyplňující tak beze zbytku celý den), a ovlivňováním rozhodování jedinců.²⁷ Vedle toho, že jim zde byly vštěpovány určité hodnoty a vzorce chování, byl u nich také vzbuzován pocit hrdosti na vykonávanou práci a byla povzbuzována jejich ctížádost. Tento systém indoktrinace se promítl i do architektury internátů,²⁸ stoupajících z Náměstí práce k tzv. studijním ústavům pod hranicí lesa. V jejich přízemí se nacházely prostory pro společenské aktivity, nad nimi byly ubytovací etáže s pokoji kasárenského typu (a de facto vojenským režimem) a společnými hygienickými zařízeními. Za internáty byla hřiště, neboť tělesné zdatnosti svých zaměstnanců, dovolující jim podávat požadovaný pracovní výkon, si firma velmi cenila. Proto bylo součástí kultury města i pořádání řady sportovních soutěží, koncipovaných současně jako velká představení sounáležitosti. Internáty byly součástí městského prostoru určeného v jeho funkcionální dělbě pro vzdělávání a výchovu, neboť navazovaly na dnes již asanovaný areál obecních škol, a na ně samotné pak navazovaly studijní ústavy baťovské školy práce. V širším slova smyslu patřila do tohoto prostoru i zařízení sloužící k využití volného času, zejména stadion a komplex sportovišť.

²⁶ Většinou dělníků firmy Baťa chyběla průmyslová tradice, což bylo pro firmu žádoucí, protože „tento čerstvý vzdělatelný lidský materiál přijímá bez obtíží a bez rozmýšlení pracovní postup a principy Baťovy a podrobuje se lehce jeho autoritě a tak může být vychován v novém prostředí k nové pracovní i společenské morálce“ [Erdély 1990: 121–122, kráceno]. Sám Baťa konstatoval: „Abychom dovedli hospodářsky myslet, musíme začít včas“ [Baťa 1932: 150] – tedy od mladých lidí.

²⁷ *Mladý muž*, což bylo stavovské označení frekventantů Baťovy školy práce, měl svou hospodářskou knihu, v níž plánoval výdaje a kterou předkládal ke schválení řediteli internátu. Ten mohl plánovaná vydání redukovat, neboť šetrnost patřila k základním hodnotám firmy. Pokud ale došel k závěru, že jde o šetrnost nemístnou, mohl nařídít vydání (např. návštěvu biografu). Neboť přílišná šetrnost (byť firmou jinak oceňovaná) mohla být na překážku jeho motivaci k vysokému pracovnímu výkonu. Jednoduchý slogan „nenáročná žena, líný muž“ apeloval v tomto duchu na ženy zaměstnanců firmy, aby i ony tuto motivaci svých manželů svou spotřební náročností posilovaly.

²⁸ Ale i výrobních, obytných i jiných budov ve městě, neboť jak uvádí instrukční příručka pro personalisty [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 17]: „Úkolem architektovým není jen stavět domy. Má být reformátorem lidského života.“

Volný čas, spotřeba a zábava

Zač by stál kapitalismus, ptají se dnes často lidé, kdyby neměnil vyšší produktivitu ve více volného času, v příjemnější život.

[Whyte 1968: 29]

Rozsah a obsah volného času byl nedílnou a specifickou složkou kultury města a jeho obyvatel, neboť hromadná výroba a s ní související hromadná spotřeba jsou od volného času neoddělitelné. Na jedné straně byl volný čas podmínkou existence hromadné výroby, neboť vytvářel prostor pro hromadnou spotřebu jejích produktů (společnost tehdy přecházela od uspokojování potřeb svých členů k vzbu-
zování jejich tužeb a přání – viz Fromm, Marcuse, Bauman) a na druhé straně byl protiváhou monotónní práce v ní a umožňoval nutnou regeneraci pracovní síly. Firma proto přikládala volnému času svých zaměstnanců velký význam, nabádala je, aby ho „rozumně využívali, nejlépe pro svůj odpočinek a pro své povznesení“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 89] – tedy podle potřeb firmy. Zkrátka neměly přijít ani společenský život a zábava, posilující pospolitost. Zaměstnanci firmy se měli „scházet v přátelské družnosti i mimo svou dílnu či kancelář a zábava ve Zlíně byla vedena třemi směry. První byl tělesněvýchovný a branný, druhý byl kulturněvýchovný, umělecký a vědecký a třetí byl společenský, učící zaměstnance firmy, zejména ty mladé, chovat se společensky bezvadně a reprezentovat tak firmu“ [Výběr a výchova průmyslového člověka 1931: 126].

Mzdy, vysoké ve srovnání s průměrnými mzdami v tehdejší Československu, ale i ve své absolutní hodnotě, dávaly dělníkům Baťových závodů značnou kupní sílu a otevíraly jim v jejich volném čase možnost konzumu a aktivit vyhrazených dříve jen středním či vyšším vrstvám a většině příslušníků dělnických profesí v tehdejší Československu nedostupných.²⁹ Také obyvatelé tehdejšího Zlína zakoušeli to, co plasticky popisuje britská studie z třicátých let minulého století, realizována v rámci tzv. Mass-Observation [Mareš 1998], zachycující zkušenosti britských dělnických vrstev při víkendovém exodu z průmyslového Boltonu do výletního Blackpoolu [Cross 1990], jehož ulice se stávaly jevištěm, na němž tyto vrstvy posilovaly své sebevědomí prostřednictvím konzumu, skrze nějž mohly zapomenout na existující společenské rozdíly.³⁰ I tato zkušenost byla součástí kultury města.

²⁹ Průměrná týdenní mzda kvalifikovaných mužů u firmy Baťa dosahovala ve 30. letech minulého století 400 Kč (u nekvalifikovaných 280 Kč), zatímco v celém Československu jen 270 Kč (u nekvalifikovaných 150 Kč).

³⁰ Studie z třicátých let minulého století upozornila na to, že již tehdy se dělnické vrstvy v Evropě začaly vymezovat jako spotřebitelé spíše než ve vztahu ke svému zaměstnání. „V době dovolené jsme se sestrou používaly parfémovaná mýdla a v restauraci jsme si nikdy nevybíraly jídlo pro jeho nízkou cenu, ale spíše naopak, protože jsme se chtěly jednou v roce cítit a chovat jako dámy.“ [Cross 1990: 37]

Epilog

Obraz, který si uchováme o svém městě, je vždycky poněkud zastaralý.

[Borges 2009: 17]

Sociologie se o město od svých počátků zajímá jako o terén (přes problémy) sociální integrace [např. Wirth 1938 nebo Gans 1962], ale také naopak jako o místo prohlubujících se nerovností, odcizení, dezintegrace a marginalizace (sem se též podle Castellse [1972] přenesla její pozornost v závěru 20. století – viz např. Lewis [1966a, 1966b], Wilson [1987, 1996], Wacquant [1996, 2000, 2008]). Baťa by se klonil k prvnímu. Obdobně jako pro Wirtha [1938: 10]³¹ i pro Baťu představovalo město jakýsi „melting pot“, asimilující osoby přicházející do něho z blízkého i vzdáleného rurálního prostředí, v němž chce ovlivňovat společenský i soukromý život jeho obyvatel a s pomocí růstu jejich blahobytu nejen podporovat efektivitu firmy, ale i tlumit třídní konflikty. Zlín byl městem, které vznikalo v intencích zakladatelů nejen jako urbanistický projekt (usilující o svou představu racionality v uspořádání města³²), ale i jako projekt určitého uspořádání společnosti a určité kultury, postavené z části na ozvucích protestantské etiky (šetrnost, pracovitost, respekt k práci jakéhokoliv druhu, podnikavost). Její součástí byly i konstrukce identity či vytváření obrazů a reprezentací prezentujících jeho obyvatelům hlavní zásady firmy. Počínaje popisky tovární ohrady se slogany jako „neoslabujte svá těla neřestmi; buďme věřiteli, ne dlužníky; vydělávejte, nežebřejte; práce – mravní nutnost; den má 86 400 vteřin; každý dělník kapitalistou; pro nás je dobré jen to nejlepší; buďme hrdi na svoje povolání; jsme jedna rodina, máme jeden cíl; kde je věrnost, tam je vítězství“ apod.

Urbanistické řešení města a standardizace obydlí k tomu přispívaly tím, že unifikovaly prostředí, v němž obyvatelé Zlína pracovali a žili, což unifikovalo i strukturu jejich potřeb a tím i spotřeby a vytvářelo v něm specifický životní styl, daný jak organizací společenského života, tak i organizací prostoru. Disciplinace spolu se sociální kontrolou, indoktrinace obyvatel na jejich pracovištích i v městském prostoru, určité pojetí stratifikace a volný čas se podílely na formování jejich habitů. Zlín byl tak současně nejen urbanistickým experimentem, ale i pokusem o formování komunity sdílející společné představy (Zlín jako město spolu/práce, pokroku, podnikavosti a možností, zaměstnání jako služby veřejnosti), firemní hodnoty a mýty, z nichž některé přetrvávají dodnes. Je obtížné určit, zda tato komunita existovala reálně (nepochybně ano, otázkou je pouze, v jakých ohle-

³¹ Pro Wirtha [1938: 10] představovalo město „melting-pot“ spojující osoby různých ras, národů, kultur, které tím, že byly rozdílné – spíše než proto, že by byly stejné –, si byly vzájemně užitečné [Wirth 1938: 10].

³² „Každé sociální prostředí si vynucuje vlastní typ racionality a vkládá do ideje racionální životní strategie svůj vlastní význam.“ [Bauman 2002: 173] Rozklíčování tohoto významu může být i součástí výzkumu kultury Zlína, zhmotnělé v uspořádání městského prostoru, v architektuře jeho budov, stejně jako v habitů jeho obyvatel daném disciplinací a standardizací jejich životů.

dech a do jaké míry),³³ nebo jen ve svých, firmou i obyvateli města komunikovaných reprezentacích a (více či méně pravdivých) vyprávěních, které obsahovaly akcent na základní firemní hodnoty a postupně se stávaly jako mytologie firmy a města součástí kolektivní paměti. Modelovými příklady těchto vyprávění mohou být firmou šířené příběhy jako ten o Baťovi stíhajícím koňským povozem vídeňský rychlík, což mu umožnilo získat v průběhu první světové války od armády zakázku obuvi, která se pak stala základem jeho dalšího růstu. Stejně jako vyprávění zestárlých „baťových mladých mužů“ zachycené v 70. letech minulého století, jak si společně našetřili na koupi ojetého malého autobusu, objeli s ním o prázdninách půl Evropy a po návratu domů ho zrenovali a se ziskem prodali (podnikavost spojená se šetrností, schopnost vzít na sebe riziko, rychlost – to vše patřilo, jak již bylo zmíněno, k základním firemním hodnotám).

Dnes je Zlín 30. let minulého století se svou specifickou kulturou minulostí, stejně jako jí je v Evropě klasická hromadná výroba, která tehdy dala impuls k jeho vzniku a stala se i osou jeho kultury – Erdély [1990: 57] ji ve své brožuře věnované Baťovu Zlínu oslavuje slovy „v hromadné výrobě je cosi až opojného. (...) stroj sám donucuje svého pána vyrábět množství věcí, vyrábět hromadně“. „Krise fordismu na konci minulého století byla současně též krizí fordistických měst“ [Esser a Hirsch 1997: 424] i utopií vázaných na hromadnou výrobu.³⁴ Platí to i o Zlínu, v němž hromadná výroba obuvi v první polovině devadesátých let minulého století skončila (náklady na ni jsou zde nekonkurenčně vysoké). Původní podoba města a jeho základní zónování stále odolává změnám, hranice mezi zónami se však stírají (započalo to již po roce 1945, kdy se ve městě objevila velká panelová sídliště).³⁵ Podoba mnohých prostorů města však byla změněna a funkce jiných byly předefinovány. Týká se to zejména centra města a především rozsáhlého areálu bývalých výrobních budov, který přestal být srdcem a mozkiem města. Nyní prochází rozsáhlou a komplikovanou redefinicí svých funkcí a významů – z jeho budov, kdysi chrámů výroby, se stávají chrámy obchodu a spotřeby. Potvrzuje se tak, že „přítomnost měst je výsledkem nepřetržité a stále nové interpretace míst“ [Lepetit 1996: 74].

Změny podoby městského prostoru Zlína, ale i změny ve způsobu bydlení v baťovských standardizovaných obydlích korespondují s individualizací maso-

³³ Baťou akcentovanou hrdost na obuvnické řemeslo a (dobře) vykonávanou práci bylo možno zaznamenat v rozhovorech s dělníky ve Zlíně ještě koncem 60. let minulého století jako součást jejich identity (nezaměňovat za tehdejší režimem indoktrinovanou hrdost na příslušnost k dělnické třídě).

³⁴ Tato města se z míst produkce mění v místa kolektivní spotřeby [Castells 1972]. Utopie pak ztratily logos, smysl, naléhavost a organizační sílu, neboť organizační elity globální tržní společnosti jsou zodpovědné jen samy za sebe a nemají již zájem o společenské projekty [Bauman 2003].

³⁵ Svou sociální povahou blízká Le Corbusierově myšlence kolektivního bydlení [Šlapeťa 1991], kterou v roce 1935 v souladu s krédem zakladatele firmy „kolektivně pracovat, individuálně bydlet“ J. A. Baťa odmítl (sympatická by mu sídliště mohla být snad svou standardizací bydlení).

vé společnosti i s heterogenizací životních stylů a tím i vzorců spotřeby, které zdaleka nejsou tak standardizovány, jako tomu bylo v minulosti. Architektonická podoba většiny domků původně určených dělníkům firmy Baťa zůstala zachována, ale jejich interiéry jsou novými obyvateli, pocházejícími z rozmanitějších sociálních vrstev, než tomu bylo před osmdesáti lety, přizpůsobovány jejich individualizovanému životnímu stylu, což je nepochybně také jedno z témat pro kulturologický výzkum města.³⁶ Stejně jako transformace městské kultury Zlína v čase: změny ve využívání (funkcí a významů) prostoru města, v obsahu kolektivní paměti města, v podobě původní mytologie města (které mýty v ní zůstaly nebo se – a jak – revitalizovaly) a v reprezentacích města, změny v habitech³⁷ a v (sebe)reprezentacích jeho obyvatel.

PETR MAREŠ je profesorem na katedře sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociální reprodukcí, sociálními problémy, chudobou, nezaměstnaností. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém* (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) – reedice 1998 a 2002), v roce 1995 *Status for the Poor* (*Occasional papers – University of Essex*) a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby* (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON)). Společně s Ivo Možným přispěl kapitolou „*The Czech Family, Reproductive Behaviour and Value of Children*“ do knihy *Value of Children in Cross-Cultural Perspective* (Lengerich: Pabst Science Publisher). S Tomášem Sirovátkou pak uveřejnil v roce 2006 stať „*Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic*“ v časopise *Social Policy and Administration*, v roce 2009 kapitolu „*Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor*“ v knize *Economics of Employment and Unemployment* (New York: Nova Science Publishers) a v roce 2011 kapitolu „*Solidarity on the Margins of European Society*“ v knize *Reinventing Social Solidarity across Europe* (Bristol: Polity Press).

³⁶ V případě Zlína se této otázce věnovaly např. Vacková a Galčanová [2009, 2010].

³⁷ Jak se změnila skladba obyvatelstva, změnily se i jejich sociální charakteristiky – mentalita a habitus, jejich potřeby, touhy a přání i celá městská kultura. V dnešní době by Baťa hledal „spolupracovníky“ pro realizaci své vize, ochotné podřídit se požadované disciplinaci a přijmout požadovanou míru indoktrinace, jen velmi obtížně. Ilustruje to reminiscence Ludvíka Vaculíka [2008]: „My obyčejní ‚mladí muži‘ a ‚mladé ženy‘ jsme v tisících žili v internátech: v družinách zhruba po stovce, na světnicích s dvaceti lůžky, podřízeni kapitánu světnicovému, družinovému (...). Prostěradla vypnutá, deka zařezávající jak na vojně, budíček v šest, v sedm u stroje (...). Tomu, což jsem sám zkusil, nemůžu dnes věřit.“

Literatura

- Antonio, Robert J., Alessandro Bonanno. 2000. „A New Global Capitalism? From ‘Americanism and Fordism’ to ‘Americanization-Globalization’.“ *American Studies* 41 (2/3): 33–77.
- Augustinus, Aurelius. 2007. *O boží obci – I. a II.* Praha: Karolinum.
- Baťa, Jan Antonín. 1937. *Budujeme stát pro 40 miliónů lidí.* Zlín: Tisk.
- Baťa, Jan Antonín. 1938. *Výchova k podnikavosti.* Zlín: Baťa.
- Baťa, Tomáš. 1926. *Zámožnost všem.* Zlín: Nákladem firmy T. & A. Baťa, továrny na obuv a kůže.
- Baťa, Tomáš. (1932) 1990. *Úvahy a projevy.* Praha: Institut řízení.
- Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita.* Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Zygmunt. 2003. „Utopia with no Topos.“ *History of the Human Sciences* 16 (1): 11–24, <http://dx.doi.org/10.1177/0952695103016001003>.
- Bittner, Regina. 2009. „Zlín – uskutečněná moderna“ [online]. Mezinárodní sympózium *Utopie moderny: Zlín.* Zlín, 19.–23. 05. 2009 [cit. 10. 9. 2013]. Dostupné z: http://www.projekt-zipp.de/cz/zlin/zlin/magazin/uskutecnena_moderna.
- Borer, Michael Ian. 2006. „The Location of Culture: The Urban Culturalist Perspective.“ *City & Community* 5 (2): 173–197, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6040.2006.00168.x>.
- Borges, Jorge Luis. 2009. *Spisy II.* Praha: Argo.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání.* Praha: Karolinum.
- Campanella, Thomasso. 1979. *Sluneční stát.* Praha: Mladá fronta.
- Calvino, Italo. 2007. *Neviditelná města.* Praha: Dokořán.
- Casson, Herbert N. 1936. *Jak nahoru: kniha pro úspěšné zaměstnance.* Zlín: Tisk.
- Casson, Herbert N. 1937a. *Obchod jako služba.* Zlín: Tisk.
- Casson, Herbert N. 1937b. *Umění řídit práci.* Zlín: Tisk.
- Casson, Herbert N. 1938a. *Padesát rad prodavačům.* Zlín: Tisk.
- Casson, Herbert N. 1938b. *Umění jednat s lidmi.* Zlín: Tisk.
- Castells, Manuel. 1972. *Le question urbaine.* Paris: Maspero. Převzato z: Susser Ida (ed.). 2002. *The Castells Reader on Cities and Social Theory.* Malden: Blackwell, pp. 15–33 (Urbanization), pp. 34–70 (The Urban Ideology).
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Networks.* Oxford: Blackwell.
- Cekota, Antonín. 1927. *Do nové práce.* Zlín: T. a A. Baťa.
- Cekota, Antonín. 1929. *Baťa, myšlenky, činy, život a práce.* Zlín: T. a A. Baťa – Knihovna Baťovy služby veřejnosti.
- Cekota, Antonín. 1933. *Jak rostl Zlín: naše volby r. 1923–1927.* Zlín: Knihovna Baťovy služby veřejnosti.
- Cekota, Antonín. 1935. *Zlín – město životní aktivity.* Zlín: Tisk.
- Cekota, Antonín. 1938. *Budujeme velký Zlín.* Zlín: Obecní zastupitelstvo.
- Cekota, Antonín. 1944. *The battle of home: some problems of industrial community.* Toronto: The Macmillan Company of Canada.
- Clarke, Simon. 1990. „New Utopias for Old: Fordist Dreams and Post-Fordist Fantasies.“ *Capital & Class* 14 (3): 131–155, <http://dx.doi.org/10.1177/030981689004200107>.
- Crawford, Margaret. 1999. „The New Company Town.“ *Perspecta* 30 (Settlement Patterns): 48–57, <http://dx.doi.org/10.2307/1567228>.
- Cross, Gary. 1990. *Worktowners at Blackpool. Mass-Observation and Popular Leisure in the 1930s.* London: Routledge.
- Erdély, Evžen. (1932) 1990. *Baťa. Švec, který dobyl svět.* Zlín: Archa.
- Esser, Josef, Joachim Hirsch. 1997. „The Crisis of Fordism and the Dimensions of a ‘Post-Fordist’ Regional and Urban Structure.“ Pp. 71–97 in Ash Amin (ed.). *Post-Fordism: A Reader.* Malden: Blackwell, <http://dx.doi.org/10.1002/9780470712726.ch3>.

- Filion, Josef, Joachim Hirsch. 1997. „The Crisis of Fordism and the Dimensions of a ‘Post-Fordist’ Regional and Urban Structure.“ Pp. 71–97 in Ash Amin (ed.). *Post-Fordism: A Reader*. Malden: Blackwell.
- Foucault, Michael. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Duphin.
- Fourier, Charles. 1983. *Velká metamorfoza. Výbor z díla*. Praha: Mladá fronta.
- Friedmann, Georges. 1956. *Le Travail en miettes*. Paris: Gallimard (česky *Rozdrobená práce*. Praha: Práce, 1970).
- Gahura, František Lýdie. 1934. „Poměry ve stavbě obydlí a měst za 40 let.“ *Stavitel* 14: 9–11.
- Gandy, Matthew. 1999. „The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space.“ *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 24 (1): 23–44, <http://dx.doi.org/10.1111/j.0020-2754.1999.00023.x>.
- Gans, Herbert. 1962. „Urbanisma and Suburbanism as Ways of Life: A Reevaluation of Definitions.“ Pp. 625–48 in Arnold M. Rose. *Human Behavior and Social Processes*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Gans, Herbert J. 2002. „The Sociology of Space: A Use-Centered View.“ *City & Community* 1 (4): 329–339, <http://dx.doi.org/10.1111/1540-6040.00027>.
- Gellner, Ernest. 1997. *Podmínky svobody: občanská společnost a její rivalové*. Brno: CDK.
- Gramsci, Antonio. 1959. *Sešity z vězení*. Praha: Československý spisovatel.
- Havelková, Lenka. 2005. „Personální a sociální politika Baťova koncernu.“ *Acta musealia* 2.
- Howard, Ebenezer. (1902) 1965. *Garden Cities of To-Morrow*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Howard, Ebenezer. (1898) 2010. *To-Morrow – A Peaceful Path to Real Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511706257>.
- Huxley, Aldous. (1932) 1970. *Konec civilizace*. Praha: Horizont.
- Katz, Jack. 2010. „Time for New Urban Ethnographies.“ *Ethnography* 11 (1): 25–44, <http://dx.doi.org/10.1177/1466138109346999>.
- Kisch, Egon Ervín. 1949. *Továrna na boty: (socializovaný Baťa)*. Gottwaldov: Svit – Tisk.
- Lepetit, Bernard. 1996. „Čas měst.“ Pp. 65–96 in Françoise Mayer, Alban Bensa, Václav Hubinger (ed.). *Cahiers du CEFRES. No. 10, Antologie francouzských společenských věd: Město*.
- Lewis, Oscar. 1966a. „The Culture of Poverty.“ *Scientific American* 215 (4): 19–25, <http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican1066-19>.
- Lewis, Oscar. 1966b. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Mareš, Petr. 1998. „Mass-observation: příklad síly a slabosti přirozeného empirismu.“ *Sociální studia* 3 (1): 71–84.
- McLeod, Mary. 1983. „Architecture or Revolution: Taylorism, Technocracy, and Social Change.“ *Art Journal* 43 (2 – Revising Modernist History: The Architecture of the 1920s and 1930s): 132–147, <http://dx.doi.org/10.2307/776649>.
- More, Thomas. (1516) 1978. *Utopie*. Praha: Mladá fronta.
- Musil, Jiří. 2012. „Chicagská škola a česká sociologie.“ *Lidé města* 14 (3): 395–419.
- Nová, Dagmar. 2009. „Zlín – funkcionalistické město v zahradách.“ *Zahrada-park-krajina* [online] 4 [cit. 10. 9. 2013]. Dostupné z: http://www.zahrada-park-krajina.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=101:zlin-funcionalisticke-msto-v-zahradach-&catid=65:042009&Itemid=138.
- Nováček, Stanislav, Zdeněk Pokluda. 2008. *Zlín ve fotografii (1890–1950)*. Zlín: Esprint – Nadace Tomáše Bati.
- Ortega y Gasset, José. 1993. *Vzpouza davů*. Praha: Naše vojsko.
- Owen, Robert. 1960. *Vybrané spisy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

- Pinkney, David H. 1955. „Napoleon III's Transformation of Paris: The Origins and Development of the Idea.“ *The Journal of Modern History* 27 (2): 125–134, <http://dx.doi.org/10.1086/237781>.
- Platón. 1997. *Zákony*. Praha: Oikoymenh.
- Porteous, J. D. 1970. „The Nature of the Company Town.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 51 (1): 127–142, <http://dx.doi.org/10.2307/621766>.
- Savage Mike, Alan Warde, Kevin Ward. 2003. *Urban Sociology. Capitalism and Modernity*. Houndmills: Palgrave.
- Setnička, Josef. 1934. „Urbanismus a architektura závodů Baťa a. s. ve Zlíně.“ *Stavitel* 14: 37–38.
- Swaan, de A. 1988. *In Care of the State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Ševeček, Ondřej. 2009. *Zrození Baťovy průmyslové metropole*. Ostrava: Veduta.
- Šlapeta, Vladimír. 1991. *Baťa. Architektura a urbanismus 1910–1950*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně.
- Tickamyer, Ann R. 2000. „Space Matters! Spatial Inequality in Future Sociology.“ *Contemporary Sociology* 29 (6): 805–813, <http://dx.doi.org/10.2307/2654088>.
- Turek, Svatopluk. (1933) 1946. *Botostroj*. Praha: Svoboda.
- Turek, Svatopluk (ed.). 1950. *Batismus v kostce*. Gottwaldov: Svit n. p. – Tisk.
- Turek, Svatopluk. 1953a. *Bez šéfa*. Praha: Československý spisovatel.
- Turek, Svatopluk. 1953b. *Pravá tvář batismu*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Vacková, Barbora, Lucie Galčanová. 2009. „The Project Zlín. Everyday Life in a Materialized Utopia.“ *Urban People – lidé města* 11 (2): 311–337.
- Vacková, Barbora, Lucie Galčanová. 2010. „Inovace, rutiny a cihly. Současnost zlínského baťovského bydlení.“ Pp. 77–111 in Barbora Vacková, Slavomíra Ferenčuhová, Lucie Galčanová (eds.). *Československé město včera a dnes. Každodennost – reprezentace – výzkum*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vaculík, Ludvík. 2008. „Když slyším jméno Baťa.“ *Lidové noviny*, 8. září.
- Vaculík, Ludvík. 1995. *Milí spolužáci! Výbor písemných prací 1938–1979*. Praha: Mladá fronta.
- Verne, Jules. 1989. *Ocelové město*. Praha: Albatros.
- Vondráček, Vladimír. 1978. *Lékař dále vzpomíná*. Praha: Avicenum.
- Výběr a výchova průmyslového člověka*. 1931. Zlín: Tisk.
- Wacquant, Loïc. 1996. „The Rise of Advanced marginality: Notes its Nature and Implications.“ *Acta Sociologica* 39: 121–139, <http://dx.doi.org/10.1177/000169939603900201>.
- Wacquant, Loïc. 2000. „Logics of Urban Polarization: The View from below.“ Pp. 107–119 in Rosemary Crompton, Fiona Devine, Mike Savage, John Scott (eds.). *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blacwell.
- Wacquant, Loïc. 2008. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Whyte, William H. 1968. *Organizační člověk*. Praha: Svoboda.
- Wilson, William J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Underclass, the Ghetto and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.
- Wilson, William J. 1996. *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.
- Wirth, Louis. 1938. „Urbanism as a Way of Life.“ *The American Journal of Sociology* 44 (1): 1–24, <http://dx.doi.org/10.1086/217913>.